

Т. І. Єфименко, П. М. Леоненко

**МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ФУНДАМЕНТ
ЕКОНОМІЧНИХ ПОГЛЯДІВ М. І. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО
(до 150-річчя від дня народження)**

У статті висвітлені основні віхи життя, наукової, педагогічної, громадсько-політичної діяльності видатного українського вченого Михайла Івановича Тугана-Барановського (1865—1919). Проаналізовані новітні праці вітчизняних і зарубіжних дослідників його наукового доробку. Розглянуті різні погляди на сутність та структуру методології у філософській і економічній літературі, а також особливості її застосування при вивченні наукових праць М. Тугана-Барановського. Виокремлені ключові питання, порушені та розкриті вченим у галузі політичної економії (економічної теорії), історії економіки й економічної думки, теорії кооперації, соціалізму, грошового обігу та його регулювання. Основну увагу приділено вивченню теоретико-методологічних здобутків як результату наукового новаторства М. Тугана-Барановського, й насамперед методу “органічного синтезу”. Дослідження методологічних аспектів наукової спадщини вченого проведено на тлі ретроспективи розвитку світової й вітчизняної економічної думки останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. Показані різні контексти аналізу М. Туганом-Барановським економічних законів та інтересів, а також специфіка їх трактування. Розкриті новизна й оригінальність нового типу його підручників з політичної економії та теорії кооперації. У тісному зв’язку з теоретичною спадщиною вченого окреслені й висвітлені малодосліджені, дискусійні питання методології сучасної економічної думки.

Ключові слова: політична економія (економічна теорія), історія економіки та економічної думки, методологія економічної науки, філософія економіки, теорії вартості (цінності), вільне мінове господарство, економічні закони, економічні інтереси.

Літ. 17.

Т. И. Ефименко, П. М. Леоненко

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ФУНДАМЕНТ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ М. И. ТУГАНА-БАРАНОВСКОГО
(к 150-летию со дня рождения)**

В статье освещены основные вехи жизни, научной, педагогической, общественно-политической деятельности выдающегося украинского ученого Михаила Ивановича Тугана-Барановского (1865—1919). Проанализированы новейшие труды отечественных и зарубежных исследователей его научного наследия. Рассмотрены различные взгляды на суть и структуру методологии в философской и экономической литературе, а также особенности ее применения при изучении научных трудов М. Тугана-Барановского. Выделены ключевые вопросы, поставленные и раскрытые ученым в области политической экономии (экономической теории), истории экономики и экономической мысли, теории кооперации, социализма, денежного обращения и его регулирования. Основное внимание уделено изучению теоретико-методологических достижений как результата научного новаторства М. Тугана-Барановского, и прежде всего метода “органического синтеза”. Исследование методологических аспектов научного наследия ученого проведено на фоне ретроспективы развития мировой и отечественной экономической мысли последней трети ХІХ — начала ХХ в. Показаны различные контексты анализа М. Туганом-Барановским экономических законов и интересов, а также специфика их трактовки. Раскрыты новизна и оригинальность нового типа его учебников по политической экономии и теории

© Єфименко Т. І., Леоненко П. М., 2015

кооперации. В тесной связи с теоретическим наследием ученого очерчены и освещены малоизученные, дискуссионные вопросы методологии современной экономической мысли.

Ключевые слова: политическая экономия (экономическая теория), история экономики и экономической мысли, методология экономической науки, философия экономики, теории стоимости (ценности), свободное меновое хозяйство, экономические законы, экономические интересы.

Tetiana Iefymenko, Petro Leonenko

THE METHODOLOGICAL FOUNDATION OF TUGAN-BARANOVSKY'S ECONOMIC VIEWS (dedicated to the 150th anniversary of his birth)

The basic milestones of life and scientific, educational, social, political activity of the famous Ukrainian scientist Mikhail Ivanovych Tugan-Baranovsky (1865-1919) are highlighted in paper. The latest works of national and foreign researchers, dedicated to scientific contribution of the scientist, are analyzed. Different understanding of the structure and methodology of philosophical and economic literature is presented and question of its application to the study of M. Tugan-Baranovsky's scientific heritage is discussed. It is determined the basic blocks of questions posed and solved by the scientist in the field of political economy (economic theory), history of economics and economic thought, theory of cooperation, socialism, money turnover and its regulation. The main attention is paid to investigation of theoretical and methodological achievements as a result of scientific innovation of M. Tugan-Baranovsky, firstly including the method of "organic synthesis". Research of methodological aspects of the scientist's heritage is made based on retrospective of the world and national economic thoughts' development of the last third of the nineteenth century and early beginning of the twentieth century. Different contexts of analysis of economic laws and economic interests and specifics of their interpretation by M. Tugan-Baranovsky are presented. The novelty and originality of the new type of Tugan-Baranovsky's books on political economy and theory of cooperation are disclosed. In close connection with M. Tugan-Baranovsky theoretical heritage a list of unexplored and discussion issues of the modern economic thought methodology are outlined and highlighted.

Keywords: political economy (economic theory), history of economics and economic thought, methodology of economics, philosophy of economics, theory of value, free exchange economy, economic laws, economic interests.

JEL classification: A40, B10, B30, B31, B41.

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 8 (21) січня 1865 р. у селі Солониківка Куп'янського повіту Харківської губернії в змішаній українсько-татарській дворянській родині. Після гімназії вступив до Харківського університету й у 1888 р. закінчив навчання на фізико-математичному факультеті, а в 1890 р. (екстерном) — на юридичному. Здобув ступінь кандидата юридичних наук. Того ж року в авторитетному журналі “Юридичний вісник” опубліковано його першу працю — “Вчення про граничну корисність господарських благ, як причину їх цінності”.

Згідно з наявною інформацією, у 1893—1895 рр. М. Туган-Барановський працював столоначальником у Міністерстві фінансів Росії [1, с. 17]. Проте вже в цей період чітко окреслився його подальший життєвий шлях — наукова й педагогічна діяльність. У 1894 р. у Московському університеті за працю “Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і впливи на народне життя” молодий учений здобув ступінь магістра. Лише чотири роки по тому в цьому ж університеті він блискуче захистив докторську дисертацію на тему: “Російська фабрика в

минулому і теперішньому. Історія розвитку російської фабрики. Т. 1". Згадані праці принесли йому популярність серед науковців Російської імперії та інших країн, а згодом, з появою нових праць, — світову славу.

З 1895 р. розпочинається викладацька діяльність М. Тугана-Барановського, що тривала, хоч і з великими перервами та в різних місцях (за збігом обставин), до останніх днів його життя. Протягом 1895—1899 рр. він працював приват-доцентом Петербурзького університету та водночас був активним членом Імператорського вільного економічного товариства (з 1896 р. — його головою). Громадсько-політична активність ученого стала серйозною перешкодою його професійній діяльності: за “політичну неблагонадійність” у 1899 р. його звільнили з університету, а в 1901 р. вислали із Санкт-Петербурга до Полтавської губернії. Утім, роки вислання стали надзвичайно продуктивними (звісно, це не означає, що для плідної праці вченого потрібно позбавити можливості перебування в наукових і культурних центрах).

У 1905 р. М. Туган-Барановський повертається на попередню посаду до Петербурзького університету, де працює до 1913 р. Паралельно в 1905—1907 рр. він читає лекції на економічному факультеті Петербурзького політехнічного інституту, а з 1913 р. стає професором цього інституту. Короткий час також викладає в Народному університеті Шанявського (м. Москва).

В особі М. Тугана-Барановського органічно поєдналися найкращі риси науковця, педагога й викладача. Його публічні лекції завжди привертали до себе увагу громадськості, студентства. Чимало учасників його студентських наукових гуртків згодом стали всесвітньо відомими вченими-економістами, наприклад М. Д. Кондратьєв і С. І. Солнцев. М. Кондратьєв (1892—1938) згадував: “Він читав [лекції] у більшості випадків з величезним енергійним піднесенням. Його думки неслись стрімким потоком. Менше всього Михайло Іванович схильним був читати лекції з року в рік по раз прийнятому шаблону. Навпаки він завжди чутливо слідкував за інтересами аудиторії та суспільства... Студентство тіснилось до його кафедри” [2, с. 116, 117].

Різномічне обдарування М. Тугана-Барановського відображене в низці його праць. Зокрема, в передмові до “Основ політичної економії” він написав, що цей курс “переслідує двоякого роду мету — він повинен бути одночасно і узагальненням особистих поглядів автора на різні питання економічної науки, і навчальним посібником” [3, с. 43]. На думку автора, в такому поєднанні є певна незручність, але її неможливо уникнути, якщо підручник укладається особою, чий погляд не завжди збігається із загальноприйнятими. Проте, на переконання М. Тугана-Барановського, “з другого боку, можна думати, що підручник будь-якої науки в обсязі вищого університетського викладання може бути задовільно складений тільки самостійним автором” [3, с. 43].

Викладацьку й наукову діяльність учений поєднував із величезною громадською роботою. Він працював головним редактором журналу “Вісник

кооперації” та наукової серії “Нові ідеї в економіці”, був автором і членом редколегії енциклопедії “Український народ в його минулому і теперішньому”. Після повернення в Україну, із серпня до грудня 1917 р. М. Туган-Барановський — генеральний секретар із фінансових справ Генерального секретаріату Української народної республіки. Він виступав за здійснення незалежних від політики Росії соціально-економічних перетворень, обґрунтував необхідність створення власної валюти для розвитку національної економіки та держави. Під його керівництвом уперше розроблені найпростіші правила касового виконання доходів і видатків бюджету української держави, а також порядок ведення обліку грошових і матеріальних цінностей у організаціях і установах [1, с. 19, 20].

Надалі вчений зосередився на науковій, науково-організаційній і викладацькій діяльності. Коло посад і обов’язків М. Тугана-Барановського вражає. Він був у числі організаторів, перших академіків із теоретичної економії, головою відділу соціальних наук, керівником кафедри теоретичної економіки Української академії наук та водночас професором і першим деканом юридичного факультету Українського державного університету в м. Києві. Серед інших службових, громадських і виборних посад ученого — директор Інституту економічної кон’юнктури та народного господарства України, голова Українського товариства економістів, голова III Всеукраїнського кооперативного з’їзду в Києві, голова Ради Українського центрального кооперативного комітету, редактор часопису “Українська кооперація” [1, с. 17].

М. Тугану-Барановському належить авторство майже 200 опублікованих праць, найвідомішими з яких, окрім уже згаданих, є: “Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму” (1903), “Теоретичні основи марксизму” (1905; переклад німецькою того ж року), “Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку” (1906; переклад німецькою — 1908), “Основи політичної економії” (1909; переклад українською — 2003), “Соціальна теорія розподілу” (1913; попередньо надрукована того ж року німецькою мовою), “Соціальні основи кооперації” (1916), “Паперові гроші та метал” (1917; переклад українською — 2004), “Соціалізм як позитивне вчення” (1918) та ін. Багато з них неодноразово перевидавалися.

Оцінки наукової спадщини та діяльності М. Тугана-Барановського, його місця в історії економічної і фінансової думки змінювалися відповідно до етапу соціально-економічного розвитку. Так, у 1920-х роках більшість науковців вважала його видатним ученим-економістом, відомим не лише в Радянському Союзі, а й у інших країнах світу. Традиційно його сприймали як представника російської економічної та фінансової науки. Дуже вдало специфіку розгляду на Заході економічної науки та справжнє місце М. Тугана-Барановського в її розвитку відобразив М. Кондратьєв: “Нам хотілось би рішуче і напевно підкреслити значення його як руського вченого в галузі економічної теорії, що має

водночас світове ім'я, — писав він. — Західна думка не рахувалась з розвитком економічної теорії в Росії... Можна сміливо стверджувати, що М. І. Туган-Барановський в галузі економічної теорії був першим, хто змусив європейську думку серйозно дослухатися до руху її на сході Європи, в Росії... Він став не лише в рівень з епохою, не лише в рівень з науково-економічною думкою передових країн, але й сприяв прогресу її, і в силу цього він більше, ніж будь-хто, сприяв тому, щоб поставити руську економічну науку в ряд з європейською... З цієї точки зору М. І. Туган-Барановський є симптомом наростаючої могутності руської економічної думки і фактором її” [2, с. 112].

Утім, оцінка доробку українського вченого західними економістами не така однозначна. Виразником їхніх поглядів по праву можна вважати відомого австро-американського економіста Й. А. Шумпетера (1883—1950). У відомій праці “Історія економічного аналізу” він називає М. Тугана-Барановського найвидатнішим російським економістом останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. Й. Шумпетер одним із перших (якщо не першим) з-поміж його колег звернув увагу на характерну рису методології українського вченого — поєднання теоретичного й історичного підходів при дослідженні соціально-економічної реальності, відзначивши істотний вплив на цю методологію поглядів К. Маркса та представників різних напрямів немарксистської політичної економії. “Методологічний аспект його праць особливо цікавий, — підкреслює Й. Шумпетер, — він провів чимало історичних досліджень високої якості, але був також і “теоретиком”; більше того, він поєднав ці два начала (або створив якісно новий їх сплав) у спосіб, запозичений із Маркса, хоч і піддався впливові як англійських класиків, так і австрійської школи. У результаті його теоретичні дослідження стали “критичним синтезом”” [4, с. 1481, зн. 9].

Хоча Й. Шумпетер визнавав наукову спадщину українського вченого “безсумнівно, вражаючою”, його оцінка таких важливих праць М. Тугана-Барановського, як “Теоретичні основи марксизму” та “Соціальна теорія розподілу”, є доволі низькою. На його думку, вони не стали відомими. За його словами, це було природно, “якщо враховувати відсутність в обох працях чіткої логіки (rigorous thinking), що настільки ж прикро, наскільки й дивно в людини з таким обдаруванням” [4, с. 1481, зн. 9]. Важливішими Й. Шумпетер вважав такі праці М. Тугана-Барановського, як “Російська фабрика в минулому і теперішньому” (1898; переклад німецькою — 1900) та “Сучасний соціалізм в його історичному розвитку” (1906; переклад англійською — 1910). До речі, два розділи першої з них описували історію економічної думки в Російській імперії у ХІХ ст. При цьому найбільш значущою Й. Шумпетер назвав працю видатного українця “Промислові кризи в Англії” (1894), оскільки “вона стала відомою і справила великий вплив”. Утім, водночас знецінюючи своє попереднє твердження та вступаючи з ним у певну суперечність, він зауважує:

“Знову ж таки перший її розділ, теоретичний, є явно слабким. Решта займають важливе місце в історії нашої науки” [4, с. 1481, зн. 9].

Деякі причини таких оцінок розкрив сам М. Туган-Барановський. Зокрема, він зазначав: “В серпневій книжці “Archiv für Sozialwissenschaft” за 1916 рік один з кращих сучасних німецьких теоретиків Шумпетер посвячує велику статтю критиці моєї теорії розподілу, названої мною “соціальна теорія розподілу”, і заперечує, між іншим, і мою критику теорії Кларка. Однак, стаття Шумпетера тільки ще більше переконала мене у правильності моїх поглядів” [3, с. 463, зн. 1].

Варто зауважити, що Й. Шумпетер далеко не єдиний серед західних науковців, хто дав оцінку теоретичної спадщини М. Тугана-Барановського. Український учений наголошував, що розроблена ним теорія криз дуже швидко знайшла прихильників на Заході: її поклали в основу своїх досліджень А. Шпітгофф, Л. Поле, Е. Ейленбург, Ж. Лескюр та інші відомі на той час науковці. “Навіть не згодний з нею В. Зомбарт, — писав М. Туган-Барановський, — у своєму рефераті про німецьку кризу 1900 р., проголошеному на зборах “Союзу соціальної політики” у 1903 р., визнав її “надзвичайним кроком вперед і, без сумніву, вищою формою теорії кризи”” [3, с. 622].

Взагалі ж у світовій економічній літературі ХХ ст. теорія циклів і криз М. Тугана-Барановського розглядалась як така, що знаменувала собою розрив із минулими дослідженнями проблеми та визначала принципово новий етап у розвитку цієї теорії. Видатний англійський учений-економіст Дж. М. Кейнс (1883—1946) після ознайомлення з його теорією криз написав у своєму “Трактаті про гроші”: “Я відчув глибоку симпатію до школи вчених, серед яких Туган-Барановський був першим і найбільш оригінальним, особливо завдяки формі, в яку він сам втілював свою теорію” [5, с. 6].

На жаль, у 1930—80-х роках у СРСР запанували процеси ідеологізації економічної науки, її здержавлення, відриву від світової економічної думки та врешті-решт відбулась її деградація. Зазначені процеси не оминули й вивчення наукової спадщини М. Тугана-Барановського, котре звелось до її огульної критики. Праці вченого не перевидувалися понад 60 років.

Після розпаду Радянського Союзу ситуація змінилася докорінним чином: було скасовано всі цензурні обмеження; з’явилися можливості для об’єктивної оцінки реального внеску вчених у економічну й фінансову науку безвідносно до їхньої “класової, партійної позиції”; видано основні праці М. Тугана-Барановського, проведено тематичні наукові конференції, включено розгляд економічних поглядів і теорій вченого в підручники з політичної економії (економічної теорії), історії економіки та економічної думки тощо [5, с. 22, 23; 6, с. 3]. За словами відомої дослідниці історії економічної думки Л. П. Горкіної, український учений уже наприкінці ХІХ ст. справді заклав підвалини сучасної інвестиційної теорії циклів, випередивши основну ідею

кейнсіанської теорії циклів — “заощадження — інвестиції” як вихідний внутрішній імпульс всього механізму циклічних коливань; визначив функціональний взаємозв’язок основних факторів економічної активності, втілений Дж. Кейнсом у його “мультиплікаторі”; відкрив принцип акселерації і багато іншого [5, с. 21]. Далі вона відзначає винятковий вплив теоретичних розробок М. Тугана-Барановського (насамперед його теорій циклів і криз, теорії розподілу, наукового обґрунтування ним висновків про величезні можливості саморозвитку й самокорекції капіталізму, регульовальної ролі держави тощо) на дослідження проблем капіталістичного ладу та його еволюції й вироблення відповідної економічної політики держави [5, с. 21, 22]. І це лише один із численних подібних прикладів високої оцінки наукового доробку видатного українського економіста сучасними вітчизняними дослідниками.

Певні зміни у вивченні й оцінках наукової спадщини М. Тугана-Барановського помітні також у західній літературі. Сучасний німецький знавець історії економічної думки в Росії та Україні, науковий співробітник Гамбурзького інституту міжнародної економіки Й. Цвайнерт провів критичний аналіз поглядів видатного українського вченого з урахуванням великої кількості досліджень протягом значного періоду часу в цій галузі. Розділ, присвячений розгляду його наукового доробку, Й. Цвайнерт назвав “М. І. Туган-Барановський: між сущим і належним”. Під цим кутом зору німецький дослідник дає таку характеристику науковій діяльності вченого: “З одного боку, він був високообдарованим аналітиком, здатним зі скрупульозністю природознавця із невеликої кількості вихідних даних робити чіткі логічні умовиводи. Але, з другого боку, він був переконаним соціалістом, котрий, як припускає його онук, сподівався на те, що економічна наука спроможна зробити внесок у створення держави розуму і справедливості на землі” [7, с. 328]. На думку німецького дослідника, переважна більшість праць М. Тугана-Барановського відзначена бажанням гармонізувати ці конфліктуючі між собою сторони його натури. Прагнення досягти рівноваги між тим, що було для нього бажаним із моральних позицій, і тим, що уявлялося йому правильним із наукової точки зору, пронизувало всю його творчість [7, с. 328]. Й. Цвайнерт вважає, що якраз оце постійне бажання “поєднати те, що не поєднується” в кінцевому підсумку дуже негативно відбилося на теоретичній творчості вченого [7, с. 329].

Однак Й. Цвайнерт відступає від цього свого судження при оцінці ідей і значимості першої статті М. Тугана-Барановського “Вчення про граничну корисність господарських благ, як причину їх цінності” (1890). За його словами, ця стаття, безперечно, є “видатним досягненням двадцятип’ятирічного автора. У ньому вже проявляються сміливість самостійного аналітика і особливо його творча сила, яка повністю розкриється лише кілька років потому в теорії криз” [7, с. 335].

На думку німецького дослідника, у своїй останній теоретичній праці “Паперові гроші та метал” (1917) М. Туган-Барановський знову показав, на що спроможний теоретик, коли концентрується на суто науковій постановці економічних питань [7, с. 347]. У цій праці український дослідник розглядав валютні проблеми, породжені Першою світовою війною, та розвивав власну “кон’юнктурну теорію грошей”. На думку Й. Цвайнерта, вчений близько підійшов принаймні до економіко-політичних положень кейнсіанства, вказував на коливання цінності грошей при зміні кон’юнктури та виступав з вимогою антициклічного регулювання грошової маси як основи раціональної грошової політики. Варто віддати належне німецькому вченому, він цитує відповідні висновки з цих положень відомого українського вченого професора В. Є. Власенка та сучасного італійського дослідника С. Амато про випередження М. Туганом-Барановським ідей Дж. Кейнса. “Є підстави вважати, що погляди Кейнса на гроші та грошовий обіг формувалися до певної міри під впливом теорії грошей Тугана-Барановського, — наголошував В. Є. Власенко. — ...У всякому разі безперечно одне: основні ідеї теорії грошей Кейнса, викладені ним у книзі “Трактат про грошову реформу”, були висловлені Туганом-Барановським майже на десятиріччя раніше в праці “Паперові гроші і метал””. У свою чергу, С. Амато уточнював цю тезу: “[Туган-Барановський] пояснив механізм зміни цінності грошей як наслідок зміни промислового циклу, і [далі автор цитує М. Тугана-Барановського] таким чином, оптимістичних і песимістичних оцінок господарюючих суб’єктів на різних фазах циклу” [7, с. 213, 214]. Хоча Й. Цвайнерт не поділяє цих поглядів, він відзначає теоретичне обдарування й проникливість М. Тугана-Барановського.

Разом із тим сучасний німецький науковець, як свого часу і Й. Шумпетер, висловлює сумніви щодо теоретичної цінності низки праць українського вченого в галузі кооперації, соціалізму, соціальної теорії розподілу.

Сучасні дослідники наукової спадщини М. Тугана-Барановського, вважаючи його вченим світового масштабу, слушно привертають увагу до його теоретичного новаторства. Так, професор М. І. Савлук підкреслює: “З позицій сучасних досягнень світової економічної думки деякі наукові ідеї та проекти М. Тугана-Барановського видаються вельми новаторськими і навіть піонерними, такими, що відчутно вплинули на весь процес її подальшого розвитку” [8, с. 7]. Відзначивши наукові ідеї та здобутки вченого, М. Савлук доречно звернув увагу на практичне спрямування його праць. На думку дослідника, наукові новації М. Тугана-Барановського зміцнили зв’язки економічної теорії з практикою, посилили її суспільно-корисне значення, зокрема завдяки розробленню на її основі нових методів державного впливу на економіку, найбільш адекватних ліберально-демократичному устрою господарського життя країни [8, с. 8].

Виокремимо основні блоки питань у працях видатного українського вченого, а в їхніх межах — ключові економічні ідеї та здобутки:

— методологія економічної теорії (розроблення методів наукового абстрагування, “органічний синтез”, учення про народне господарство, застосування в політичній економії ідеї верховної цінності й самоцінності людської особистості, а також ідеї соціального ідеалу, єдність аналізу та синтезу, дедукції й індукції, інших методів дослідження, історичний характер предмета політичної економії, макроекономічний аналіз капіталістичного відтворення);

— синтез концепцій і новітніх знань у галузі політичної економії, історії економіки та економічної думки, теорій кооперації, соціалізму, реформаційного шляху розвитку суспільства;

— розроблення теорій цінності й вартості, поєднання теорій граничної корисності та трудової вартості, виведення теореми: гранична корисність вільно відтворюваних продуктів пропорційна їхнім трудовим вартостям;

— створення теорії економічних циклів і промислових криз, що започаткувала сучасну теорію кон’юнктури, помітно вплинула на розвиток світової економічної думки, зокрема на основну ідею кейнсіанства про заощадження й інвестиції як ендогенний фактор механізму циклічних коливань;

— формування соціальної теорії розподілу як синтезу окремих положень теорії граничної корисності та економічної теорії марксизму;

— висвітлення суспільно-економічних питань кооперації, аналіз і узагальнення досвіду світового й вітчизняного кооперативних рухів, вироблення власних теорій кооперації та кооперативного соціалізму;

— обґрунтування нової кон’юнктурної теорії грошей і регульованого паперово-грошового устрою, “грошова версія” середньовічної “революції цін”, дослідження особливостей кредитно-грошової системи Російської імперії;

— порівняльний аналіз розвитку різних господарських систем у історичному аспекті та соціально-економічного розвитку окремих країн, а також у галузі історії економічної думки;

— розгляд соціалістичних учень, нове трактування науковості утопічного соціалізму, теоретичних питань різних варіантів соціалістичного розвитку, розроблення концепції соціалізму, що заперечує природну кончину капіталізму та водночас відкидає революційне насильство як засіб переходу до соціалістичного устрою, застерігає про небезпеку встановлення державного соціалізму, негативні наслідки націоналізації землі для селянства;

— укладення першого україномовного підручника з політичної економії (1919).

Навіть цей короткий перелік основних блоків питань, котрі аналізував М. Туган-Барановський, його основних економічних ідей і здобутків переконливо свідчить про багатство, різноманітність наукової спадщини видатного українського дослідника, його наукове новаторство, прагнення своєчасно

відгукуватися на найактуальніші питання економічної теорії та практики, творчо розвивати різні галузі економічної науки, й насамперед методологію досліджень, політичну економію, історію економіки та економічної думки. Хоча сьогодні дослідники оцінюють ідеї й наукові здобутки М. Тугана-Барановського під іншим кутом зору, його сучасники, на наш погляд цілком слушно, схильні розглядати гуманізм методології, підходів, ідей, наукового новаторства вченого як сильну відмінну сторону його діяльності.

Однак, на наш погляд, досліджуючи наукову спадщину М. Тугана-Барановського з метою її творчого використання в сучасних умовах, потрібно вдало пройти між Сцїллою марнославства в оцінках наукових здобутків вченого та Харибдою їх розгляду як універсальних, актуальних поза простором і часом.

На думку Й. Цвайнерта, цілком зрозуміле бажання сучасних російських авторів відновити справедливість призвело до надмірної ідеалізації ними М. Тугана-Барановського. Німецький науковець вважає, що в центрі сучасного сприйняття вченого в Росії — його економіко-політичні концепції, й у першу чергу його бачення кооперативного соціалізму, яке наприкінці 1980-х років сприймалось як надактуальне. “Теоретичні аспекти його творчих здобутків явно відійшли на другий план, — писав Й. Цвайнерт. — Якщо ж вони взагалі розглядаються, то... аналізу часто не вистачає критичної дистанції” [7, с. 323]. За останню чверть ХХ ст. українські вчені значно розширили тематику вивчення наукової й педагогічної спадщини М. Тугана-Барановського, його громадської діяльності. Особливо помітні в цьому плані праці Ю. М. Бажала [9; 10], Л. П. Горкіної [5; 11; 12], С. М. Злупка [13], М. І. Савлука [8], Н. А. Супрун [14], В. В. Небрат [14; 15], П. І. Юхименка [16] та ін. Проте повністю подолати некритичний, хвалебний підхід, на наш погляд, не вдалося й сучасним вітчизняним дослідникам його наукової творчості та громадської діяльності.

У статті “М. І. Туган-Барановський як економіст”, надрукованій у часописі “Кооперативна зоря” (1919), академік М. В. Птуха відзначив, що вчений мав здатність надзвичайно легко й блискуче користуватися абстрактно-дедуктивною метою та великий хист використовувати історичний і статистичний матеріал [17, с. 208]. Водночас М. Птуха показав, що у своїх знаменитих “Основах політичної економії” (ще за життя автора витримали п’ять видань) М. Туган-Барановський застосував “три різних по суті методи: суб’єктивно-психологічну (австрійської школи), об’єктивну методу Рікардо та Марксову соціологічну, які він щасливо сполучає в одній цілокупній системі науковій” [17, с. 218]. За словами академіка, це сполучення мало такий вигляд. Досліджуючи теорію цінності, М. Туган-Барановський розглядав явища з точки зору суб’єктивних переживань окремого індивіда, а народне господарство — як “стихийний та несвідомий продукт взаємодіяння всієї сили

одиноких господарств, що регулюються індивідуальною свідомістю”. За допомогою соціологічного методу К. Маркса явища народного господарства розглядаються як наслідок певних відносин соціальної сили різних суспільних класів [17, с. 218].

Традиційно в сучасній літературі методологію визначають як: 1) вчення про основні методи певної науки; 2) сукупність методів у розпорядженні цієї науки. Водночас у філософській літературі поняття методології трактується ширше: це система принципів, підходів, прийомів, методів і методик, що організують і регулюють наукові дослідження. Саме з цих позицій нами розглядаються методологічні засади економічних поглядів М. Тугана-Барановського.

Важливе місце в методології видатного вченого відведено питанням обґрунтування предмета політичної економії, розкриття історичних і економічних умов її виникнення й розвитку, з’ясування систем політичної економії, їхніх завдань, історичної долі тощо. Специфіка його підходу до аналізу цих питань полягає насамперед у з’ясуванні сутності господарської діяльності, її властивостей, принципових відмінностей між одиничним і народним господарствами [3, с. 46–62]. “Політична економія вивчає народне господарство, — стверджує М. Туган-Барановський, зауважуючи, що цим сказано дуже мало. — Насамперед потрібно точно визначити саме поняття народного господарства. Потім слід встановити, в якому значенні, у яких відносинах та з якого погляду економічна наука досліджує народне господарство, бо господарська діяльність людини є предметом вивчення інших наук, крім політичної економії” [3, с. 46]. Отже, він, по суті, називає ті “логічні шаблони”, котрі надають можливість правильно пізнати предмет економічної теорії в його повнокровності.

М. Туган-Барановський виокремив два визначення поняття “народне господарство”, котрі зажили найбільшої популярності серед економістів початку ХХ ст., та критично проаналізував їх. Прихильники першого визначення (Г. Шмоллер, О. Чупров та ін.) вважали головними критеріями господарства й господарської діяльності їхню кінцеву мету, потреби, які задовольняє ця діяльність. Натомість прихильники другого визначення (В. Рошер, А. Вагнер, О. Ісаєв та ін.) шукали відмінні риси господарства та господарської діяльності в характері останньої (не що робиться, а як робиться). М. Туган-Барановський визнав обидва визначення такими, що “не встановлюють конститутивних ознак господарської діяльності”, “шукають відмінні ознаки господарства лише в суб’єктивній сфері переживань господарюючої особи” [3, с. 49]. Учений наголошував на двох відмінних рисах господарської діяльності: об’єктивній (безпосередньо зовнішнім об’єктом цієї діяльності є не людина, а зовнішнє середовище) та суб’єктивній (діяльність є засобом, а не метою в собі). Сформульована ним дефініція господарства як діяльності вкотре засвідчила його прихильність до методу “органічного синтезу” (за іншою

термінологією — “критичного синтезу”), поєднавши ці дві відмінні риси в одне ціле: господарство — це сукупність дій людини, спрямованих на зовнішню природу, що мають на меті не насолоду самою діяльністю, а створення матеріальних умов, які необхідні для задоволення наших потреб.

Наступним кроком М. Тугана-Барановського до визначення предмета політичної економії стало з'ясування розбіжностей у поглядах на господарство економістів і природознавців. Цей крок допоміг йому заглибитися в сутність, природу господарства як господарської діяльності та знайти додаткові аргументи на користь визначення предмета політичної економії як особливої, порівняно самостійної науки. Відмінності в дослідженнях господарського виробництва представниками природознавства й політичної економії вчений докладно розкриває в розрізі двоїстого характеру господарського процесу, що триває між двома його полюсами — людиною та природою. На його думку, розмежування між біологічними, технічними науками й політичною економією відбувається по лінії інтуїції людини, оцінки об'єктивних процесів у зовнішньому середовищі з боку їх впливу на добробут людини, її психічні переживання. Він доходить висновку, що для економічної науки важлива лише людина, але не просто як живий організм, а як суб'єкт психічних перетворень [3, с. 53].

Наступним кроком ученого на шляху пізнання предмета політичної економії є виявлення розбіжностей між одиничним і народним господарствами та обґрунтування неможливості виникнення й існування економічної науки на основі ізольованого одиничного господарства [3, с. 53, 54]. З цією метою він вдається до методу порівняльного аналізу такого господарства з групою одноосібних господарств, що формально вільні у своїх господарських діях, юридично незалежні одне від одного, але фактично пов'язані між собою обміном. Звичайно, такі порівняння далеко не нові, вони з'явилися в економічній літературі задовго до М. Тугана-Барановського, утім, у нього вони органічно вплетені в учення про зачаткування особливої теоретичної наукової дисципліни — політичної економії. “На ґрунті цих суспільних умов вільного мінового господарства, — підкреслює вчений, — виникають причинні і функціональні співвідношення свого особливого порядку, виникає своя закономірність, яка має стосовно одноосібного господарства, яке входить до складу мінової групи, такий же примусовий характер, як і закони зовнішнього середовища” [3, с. 55].

Звернемо увагу на кілька принципових положень у розкритті цього питання. По-перше, йдеться не лише про причинно-наслідкові, а й про функціональні зв'язки, особливо співвідношення. На наш погляд, тим самим М. Туган-Барановський спростовує один із визначальних критеріїв ортодоксального марксизму, котрий поділяє політичну економію на наукову й ненаукову (вульгарну). Цей критерій став наріжним каменем у марксистсько-ленінському баченні розвитку економічної науки, її класифікації, пояснень

науковості/ненауковості економічних учень тощо. Крім того, вивчення функціональних зв'язків господарського механізму визнається не “ковзанням по поверхні явищ і процесів економічного життя” (типове трактування ортодоксального марксизму), а реальним складником, повноцінним об'єктом і предметом науки політичної економії.

По-друге, утверджується положення про об'єктивний характер законів двоякого роду — економіки та зовнішнього середовища: ті й ті мають примусовий характер, діють у певних економічних умовах, незалежно від бажання власників господарств та інших учасників господарського процесу. Учений показує це на прикладі вимушеного підпорядкування товаровиробників цінам, які диктує ринок. Об'єктивний характер ціни й ціноутворення в умовах вільного мінового господарства М. Туган-Барановський сформулював так: “від ціни продукту залежить господарський добробут виробника, ціна ж визначається не бажанням виробника, а законами ринку. Вона є результатом взаємодії усіх власників, які вступають між собою у відносини, і причому результатом, не створеним їх планомірними угодами, а таким, який виникає стихійно, як сама собою визначається рівнодіюча кількох механічних сил, які приналежні до однієї і тієї ж точки. Ціна виникає як результат зіткнення багатьох інтересів протилежного характеру, через що кожен окремий інтерес безсилий визначити ціну” [3, с. 54]. Усі ці визначення вказують не лише на об'єктивний характер процесу ціноутворення і його результатів для господарської діяльності, а й їх невідворотність навіть за умови високої збитковості ціни для окремого власника або навіть їхньої сукупності. І все-таки ці ціни не можуть бути змінені, зауважує учений, “поки не будуть змінені економічні умови, що їх викликали, як не можуть бути змінені явища природи, якщо діють сили, що породжують їх” [3, с. 55].

По-третє, обґрунтовується думка щодо відмінності об'єктивного характеру економічних і природних законів, а саме підкреслюється історичний характер законів господарської діяльності. По-четверте, у визначенні поняття господарства вчений найтіснішим чином пов'язує виникнення економічних законів та порівняння їх із законами природи з об'єктивною й суб'єктивною ознаками господарської діяльності, з господарськими інтересами. Останні відіграють узагалі виняткову роль серед інших життєвих інтересів у тому розумінні, що є найважливішими нашими інтересами й водночас найближчими до матеріальної основи життя.

З урахуванням цих обставин М. Туган-Барановський у праці “Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію” (1919) визначає господарство як пристосування зовнішнього матеріального оточення до потреб людини. За його словами, усяка людська потреба припускає таке пристосування, а отже, “задоволення всіх потреб життя в більшій чи меншій мірі сполучене з господарською діяльністю” [11, с. 256].

На основі вивчення відносин ціноутворення товаровиробників, пов'язаних між собою, за його висловом, “путами обміну”, дослідник доходить висновку про виникнення нової теоретичної проблеми, для розв'язання котрої потрібна особлива наука — політична економія. Інші науки (природознавство, психологія тощо) не можуть відкрити законів взаємодії одноосібних господарств, що функціонують і розвиваються в умовах обміну. Врешті-решт він приходить до визначення поняття народного господарства, його відмінностей від одноосібного господарства та зауважує: “Через наявність цих невідомих, але цілком реальних пут одиничні господарства окремої мінової групи стають у своїй сукупності зв'язаним цілим і суспільним організмом, в якому кожне одноосібне господарство виконує роль елемента, який не тільки визначає цей організм, але водночас і визначається ним. Ця сукупність юридично вільних, але пов'язаних обміном одиничних господарств, є тим, що ми називаємо народним господарством” [3, с. 55].

При з'ясуванні причин і процесу виникнення науки політичної економії (а потім і фінансової науки) М. Туган-Барановський особливого значення надавав розкриттю суттєвих відмінностей народного господарства порівняно з одноосібним. Учений проводив їх по лінії специфіки регулювання й функціонування цих двох типів господарства. Одноосібне господарство, писав він, регулюється волею та свідомістю окремого господарства. Народне ж, навпаки, не має власника, становить собою “стихийний і несвідомий продукт взаємодії всієї множини регульованих індивідуальними свідомостями одноосібних господарств” [3, с. 55]. Парадокс полягає в тому, що, функціонуючи без загального плану, воно діє так, ніби такий план існує. М. Туган-Барановський наголошує: “Дослідження цієї внутрішньої закономірності народного господарства, цього невидимого механізму, який підтримує зв'язок між всіма одноосібними господарствами визначає їх взаємодію і є дуже важливим завданням політичної економії” [3, с. 55, 56].

Вивчаючи реальне народне господарство, вчений робить суттєве уточнення, що в такому господарстві діють сили двоякого роду: 1) несвідомі, стихійні сили взаємодії одиничних господарств та 2) свідоме й цілеспрямоване регулювання господарських процесів суспільною владою, насамперед державою. У результаті дослідження дії цих сил він доходить важливого висновку про існування різних джерел і психологічних причин формування двох наук — політичної економії, яка виникає на основі розвитку несвідомих закономірностей вільного обміну, та економічної політики, котра виникає на основі свідомого регулювання державою народногосподарських процесів. “І подібно до того як з державної політики в інших сферах народного життя — кримінальної політики, цивільної, міжнародної і т. д. — не виникло окремих наук про незалежні від волі людини причинно-наслідкові зв'язки відповідних явищ, — зауважує М. Туган-Барановський, — так само і з економічної політики не могла

б виникнути наука про незалежні від волі людини причинно-функціональні співвідношення економічних явищ” [3, с. 56].

Таким чином з’явилося положення про порівняно недавнє походження особливої науки політичної економії. Подібно до переважної більшості тодішніх зарубіжних і вітчизняних учених, М. Туган-Барановський вважав часом її становлення другу половину XVIII ст., а її розвиток, предмет вивчення тісно пов’язував із еволюцією вільного мінового господарства. У свою чергу, держава, з її свідомим регулюванням народногосподарських процесів, втручанням у економічні відносини, на думку вченого, існувала вже кілька тисячоліть. Однак це не привело до виникнення наукової дисципліни політичної економії через відсутність належного підґрунтя, тобто достатнього розвитку вільного обміну, вільного ціноутворення, на основі яких виникає наука про незалежні від волі людини економічні закони, котрі керують ціноутворенням [3, с. 56, 57]. Щоправда, М. Туган-Барановський, очевидно на відміну від переважної більшості вчених, запевняв, що з більшим правом, ніж А. Сміта, батьком економічної науки слід вважати геніального француза Ф. Кене, основоположника школи фізіократії [3, с. 425].

Принципове значення для правильного розуміння процесу розвитку науки політичної економії, гносеологічних, тобто теоретико-пізнавальних, засад її формування, визначення її предмета має історичний підхід ученого до розв’язання окреслених проблем. Цей підхід ґрунтується на положенні про безперервний розвиток народного господарства, розгляді його не як застиглої, нерухомої господарської системи, а такої, що перебуває в постійному плині, змінах, перетвореннях. Щоправда, в цьому випадку він не вживає терміни “стаціонарне господарство”, “статичний економічний розвиток” і “динамічний економічний розвиток” та ін., котрі широко використовував у своїх теоріях економічних циклів господарської кон’юнктури його учень М. Кондратьєв, а також Й. Шумпетер.

Велике значення для розуміння предмета політичної економії та її співвідношення з економічною й фінансовою політикою має обґрунтування М. Туганом-Барановським сутності суспільних відносин людей. На думку вченого, стихійні сили народного господарства якраз і є суспільними відносинами людей, які беруть участь у міновому господарстві. Він вкотре наголошує, що завдяки умовам останнього кожен його учасник, досягаючи своєї мети, вступає у взаємодію з іншими учасниками, та визначає цю взаємну залежність одних членів такого господарства від інших як суспільні відносини мінового господарства.

М. Туган-Барановський неодноразово порушував і вирішував у методологічному плані питання про загальний характер політичної економії, її предмет і методи дослідження. Своєрідним підсумком його пошуків у цій сфері став підручник “Основи політичної економії”, перший розділ якого відкриває

розгляд питань предмета політичної економії та дослідження її загального характеру. Ученому імпонувала постановка питання про політичну економію (економічну теорію) як науку, аналогічну природознавству. При цьому вирішальним аргументом була мета політичної економії: “не опис конкретних явищ і навіть не причини виникнення кожного з них зокрема, а встановлення загальних, закономірних причинних співвідношень відповідних явищ” [3, с. 45]. На його переконання, незалежно від досягнення політичною економією цієї мети, вона ставить її перед собою і цим суттєво відрізняється від усіх суспільних наук. “За своєю метою політична економія, — робив висновок М. Туган-Барановський, — наближається, таким чином, до такого абстрактного пізнання, взірцем якого може служити абстрактне природознавство” [3, с. 45]. Утім, як зрілий і тверезомислячий дослідник, він повністю усвідомлював тодішнє становище політичної економії (економічної теорії) й тому відверто визнавав, що, звичайно, сучасна економічна наука за точністю та загальнообов’язковістю своїх висновків стоїть далеко позаду природознавства. Отже, ставлячи перед собою вищу й важкодоступну мету, вона стає вразливішою до критики, ніж інші суспільні науки, котрі більшою чи меншою мірою “зводяться до простого опису конкретних фактів” [3, с. 45].

Є ще одна причина слабкості політичної економії порівняно з природознавством. Визнаючи відкриття законів причинних чи функціональних залежностей вищим завданням науки, М. Туган-Барановський констатував, що “це завдання можна розв’язувати далеко не завжди і не при кожному рівні знань” [3, с. 45]. В абстрактній формі (тобто без конкретизації шкіл і напрямів економічної теорії, без застосування спеціальних понять для позначення змін тощо) він так уявляв розвиток економічної науки в цій площині. Довгий час у політичній економії переважало “захоплення загальними формулами”, в котрих вбачали прояв незмінних і вічних законів господарства. Однак згодом стали очевидними недоліки подібного підходу: чимало таких законів виявилися поверхневими, а інколи й неправильними, узагальненнями окремих і перехідних явищ. “Надмірна схильність до широких узагальнень і абстракцій призвела до того, що економічна теорія поступово втрачала зв’язок з реальним життям, — писав М. Туган-Барановський. — Багато побудов економічної теорії набуло схоластичного характеру — суто словесних визначень, які крутилися в колі умовних термінів, ні на йоту не збагачуючи нашого знання дійсності” [3, с. 45].

Наступний етап розвитку економічної теорії вчений розглядав як реакцію на її попереднє становище та перехід від захоплення теорією до захоплення фактами, докладними описами конкретної економічної діяльності й історії господарства. За його словами, “економічна наука, у працях учених цього напрямку, перетворюється у просте нагромадження величезної маси емпіричного матеріалу з крайнє недостатнім емпіричним висвітленням” [3, с. 45, 46]. Безперечно, в цьому випадку М. Туган-Барановський відобразив боротьбу

представників класичної політекономії та історичної школи насамперед у сфері методології економічної науки. Відгомін такої боротьби лунав і наприкінці XIX — на початку XX ст., зміщуючись у бік розвитку соціального напрямку економічної думки. Своє ставлення до цього протистояння й теоретичну позицію вчений висловив чітко та недвозначно: “Страх прихильників фактів перед теорією так само не відповідає духові справжньої науки, як і надмірне захоплення теорією попередніх економістів. Якщо теорія, відірвана від фактів, пуста, то і факти, не освітлені теорією, — сліпі” [3, с. 46].

Тоді як представники різних шкіл політичної економії доводили переваги “своїх” школи, М. Туган-Барановський, і в цьому дотримуючись методу “органічного синтезу”, виступав за подолання їхніх односторонніх поглядів. Саме в такому світлі вчений влучно сформулював завдання та перспективи розвитку наукової й навчальної дисципліни: “Науковий курс політичної економії повинен уникнути обидвох крайностей. Він повинен бути просякнутий від початку до кінця стрункою теорією, яка покликана вкладати в систему і ставити на своє місце кожен окремий факт, який матиме в ньому місце; але й сама теорія повинна викладатися у безпосередньому зв’язку з фактами. І теорія, і факти повинні бути органічним цілим, в якому одна частина передбачає іншу” [3, с. 46]. І знову, як і в попередньому випадку, цей висновок завершується афоризмом: “Теорія, що виникає з фактів, і факти, як основа теорії, — таким повинен бути зміст курсу, що стоїть на вершині сучасної науки” [3, с. 46].

Зазначена формула залишається актуальною й загальноприйнятою для всіх без винятку теорій, шкіл і напрямів сучасної економічної науки. Однак у сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі надто високий ступінь абстрагування, коли втрачається уявлення про конкретну реальність економічних явищ і процесів, доволі часто відносять до суттєвих недоліків неокласики, “економікс” та інших напрямів економічної теорії. Як доказ наводиться положення про високий ступінь абстрактності (до речі, неприпустимий з точки зору М. Тугана-Барановського). Представники неорікардіанства, посткейнсіанства, “старого” інституціоналізму та інші опоненти “чистої неокласики” піддають критиці неоліберальний “економікс” за надмірну формалізацію тих економічно-емпіричних зв’язків і відносин, на вивчення яких спрямований їхній науковий інтерес. Серед провин формалізації найчастіше називають відхід від життєво важливих соціальних колізій, від особливостей національних економік, від специфічних проблем країн із перехідною економікою, від оцінок нових явищ світогосподарського розвитку та їхнього впливу на закономірності промислового циклу всередині країн й у світовій економіці тощо.

Повертаючись до питання аналогії політичної економії (економічної теорії) при встановленні причинних і функціональних залежностей у економічних і природничих науках, М. Туган-Барановський наголошував на їхній

схожості у застосуванні певної абстракції. Проте за своєю науковою цінністю та обов'язковою силою, підкреслював він, висновки економічної теорії, звичайно, мають меншу силу. На його думку, на те є дві причини. По-перше, різні передбачення вчених щодо дії сил, котрі відхиляють результати від виведених теоретично. З цієї точки зору, висновки природознавства мають реальний характер, тоді як висновки економічної теорії — передбачувальний, вони можуть мати реальне значення лише за умови справдження передбачень економіста. По-друге, в природознавстві такі сили підпорядковані однаковим законам, а в економічній теорії, навпаки, належать до зовсім іншої категорії, ніж ті, що вивчаються економістами.

Таким чином, М. Туган-Барановський здійснив дослідну перевірку теорії, виявив причини можливого відхилення висновків абстрактної економічної теорії від фактів. Принципове значення цього підходу в сучасних умовах пов'язане з тим, що ряд відомих учених-економістів заперечує необхідність верифікації (підтвердження) теорії реальним досвідом, фактами.

Особливе місце в методології видатного українського дослідника посідає розробка питання про так звану єдину політичну економію. Надзвичайно своєрідне становище політичної економії серед інших суспільних наук він вбачав у непідробному, жвавому інтересі до неї людей і водночас дуже частому запереченні її наукового авторитету та ворожій критиці з різних боків. На переконання М. Тугана-Барановського, причина такого ставлення до цієї науки лежить у сфері економічних інтересів, що, за його словами, є “найпотужнішими і домінуючими інтересами сучасності” [3, с. 44]. Визначаючи наявність глибокої й неминучої суперечності цих інтересів як характерну рису існуючого господарського ладу, вчений підкреслював: “висновки політичної економії не можуть не вступати у конфлікт з господарськими інтересами тих чи інших груп населення” [3, с. 44]. Тому він вважав, що політичній економії як науці “дуже важко завоювати загальне визнання — відомо, який опір чинить ворожий інтерес навіть найзрозумілішим і, здавалося б, беззаперечним доводам” [3, с. 44]. Звідси випливає цікавий парадокс: чим глибше ця наука розкриває природу суспільно-економічних відносин, тим завзятіше відкидаються її висновки тими, чиїм інтересам ці висновки суперечать.

Думка щодо протилежності економічних інтересів різних груп населення, котрі діють у ринковому господарстві, їх зіткнення пронизує праці М. Тугана-Барановського. У зв'язку з цим учений порушує низку надзвичайно важливих гносеологічних питань, що стосувалися насамперед політичної економії. З якого практичного інтересу вона повинна вивчати свій предмет? Із погляду інтересу усього суспільства як цілого? Але таких у більшості випадків немає, враховуючи поділ сучасного суспільства на групи з протилежними інтересами. З погляду інтересів якихось із цих груп? У такому разі якої саме? І чи не зникне взагалі всяка єдність у науці, якщо кожна суспільна група вимагатиме

побудови науки з погляду її інтересів? Чи не виникне стільки ж політичних економій, скільки різних інтересів є в сучасному суспільстві?

Після розгляду трактувань кількох категорій (“затрати праці”, “витрати капіталу”, “заробітна плата”) М. Туган-Барановський доходить такого висновку: “Доводиться, очевидно, визнати ...необхідність розпаду її на стільки ж різних теоретичних побудов, скільки різних господарських інтересів є в сучасному суспільстві. Не може бути політичної економії взагалі, а повинна бути політична економія з поглядів інтересів робітничого класу, землевласників, капіталістів, селян і т. д.” [3, с. 71].

Здається, перед нами типове трактування предмета й завдань політичної економії з послідовно марксистських позицій. Однак учений зауважує, що висновок про неможливість єдиної політичної економії “надто поспішний”. При цьому він підтверджує свою попередню тезу про те, що суспільні класи мають різні інтереси, що зумовлює різні завдання теоретичного дослідження. Для подолання проблемної ситуації М. Туган-Барановський пропонує “піднятися над цією відмінністю інтересів, знайти таку точку зору, з якої практичні висновки науки повинні бути обов’язковими для всіх суспільних груп, незалежно від їх приватних інтересів” [3, с. 71].

Пошук цієї точки зору приводить ученого до необхідності стати на позицію етики й тим самим отримати можливість піднятися над протилежністю інтересів та знайти практичний інтерес, загальнообов’язковий для всіх людей із нормальною моральною свідомістю. “Центральною ідеєю сучасної етичної свідомості є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості, — урочисто проголошує М. Туган-Барановський. — Всяка людська особистість є верховною метою в собі, тому-то всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста чи землевласника, а людини взагалі, незалежно від причетності її до того чи іншого класу” [3, с. 72].

Учений стверджує непохитність етичної позиції як відправного пункту єдиної політичної економії (економічної теорії) та під цим кутом зору розглядає низку прикладів трактування людини. Сьогодні це, можливо, назвали б трактуванням категорії “людський капітал”, хоча, на наш погляд, є принципова відмінність у розгляді питань сутності, становища, ролі тощо людської особистості М. Туганом-Барановським і сучасними економістами*.

Список використаних джерел

1. П’ятаченко Г. О. Міністри фінансів України (1917–1998): короткі біографії / Г. О. П’ятаченко, В. І. Кравченко, Л. В. Кухарець ; Н.-д. фін. ін-т. — К., 1998. — 164 с.

* Закінчення в наступному номері.

2. *Кондратьев Н. Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский / Н. Д. Кондратьев. — Петроград : Колос, 1923. — 127 с.
3. *Туган-Барановський М. І.* Основи політичної економії / М. І. Туган-Барановський ; за ред. С. М. Злупка ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2003. — 627 с.
4. *Шумпетер Й. А.* История экономического анализа : в 3 т. / Й. А. Шумпетер ; пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. — СПб. : Экон. шк., 2001.
5. *Горкина Л. М. И.* Туган-Барановский. Промышленные кризисы: очерк из социальной истории Англии / Л. Горкина. — К. : Наук. думка, 2004. — 368 с.
6. *Широкопад Л. Д.* Неизвестный М. И. Туган-Барановский / Л. Д. Широкопад ; отв. ред. А. Л. Дмитриев. — СПб. : Нестор-История, 2008. — 288 с.
7. *Цвайнерт Й.* История экономической мысли в России. 1805—1905 / Й. Цвайнерт ; пер. с нем. — М. : ГУ-ВШЭ, 2007. — 410 с.
8. *Савлук М. І.* Внесок М. І. Тугана-Барановського в розвиток світової монетарної теорії : передмова / М. І. Савлук // Туган-Барановський М. І. Паперові гроші та метал / М. І. Туган-Барановський ; пер. з рос. та наук. ред. пер. М. І. Савлука ; М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т. — К., 2004. — 200 с.
9. М. І. Туган-Барановський та Г. С. Сковорода: науково-пізнавальна проща до місць життя видатних українців: матеріали мобіл. семінару ф-ту екон. наук НаУКМА, Київ — Чорнухи — Лохвиця / упоряд. Ю. М. Бажал; Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.”. — К., 2007. — 60 с.
10. *Бажал Ю. М.* Доля теорії: 100-ліття класичної роботи М. І. Тугана-Барановського і сучасність / Ю. М. Бажал // Економіка України. — 1994. — № 12. — С. 58—63.
11. *Горкіна Л. П. М. І.* Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Л. П. Горкіна ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2001. — 268 с.
12. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / Л. П. Горкіна, С. О. Біла, В. В. Небрат та ін. ; за ред. Л. П. Горкіної ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2010. — 760 с.
13. *Злупко С. М.* Михайло Туган-Барановський: український економіст світової слави / С. М. Злупко. — Л. : Каменярь, 1993. — 192 с.
14. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. Ч. 1 / В. В. Небрат, Н. А. Супрун, А. С. Аблов та ін. ; за ред. В. В. Небрат ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2012. — С. 180—327.
15. *Небрат В. В.* Еволюція теорії державних фінансів в Україні / В. В. Небрат ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2013. — 584 с.
16. Фінансова думка України : монографія : у 3 т. Т. 1 / за наук. ред. В. М. Федосова. — К. : Кондор ; Т. : Екон. думка, 2010. — 687 с.
17. *Птуха М. В. М. І.* Туган-Барановський як економіст / М. В. Птуха // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2002. — Вип. 33—34. — С. 208—219.